

Н.Ф.Каримов

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ИЧКИ АУДИТ

ЎЗБЕКИСТОН БАНКЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК-МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ

Каримов Нейматулла Фатхуллаевич

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА ИЧКИ АУДИТ

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

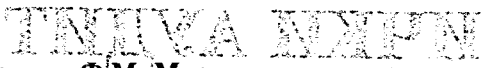
«ФАН» нашриёти — 2006

Бугунги кунга келиб, банк тизими иқтисодиётда стратегик мавқени эгаллаган бўлиб, унинг барқарорлиги макроиқтисодий, қонунчилик ва пруденциал хусусиятга эга бўлган шарт-шароитлар мажмуининг ва ниҳоят, муайян кредит ташкилоти миқёсида самарали ички аудит тизими бўлишини назарда тутмоқда.

Мазкур монографияда ички аудитнинг хорижий давлатлар тажрибаси ва халқаро аудит стандартларини чуқур ўрганиш натижасида, унинг асосий текширув объекти бўлмиш тижорат банкларининг шакилланиш босқичлари, унинг барқарорлигини сақлашда банк бошқаруви, ички назорат ҳамда ички аудитнинг тутган ўрни таҳлил қилинган.

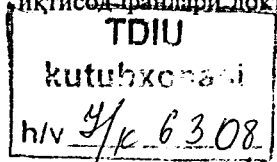
Монографияда тизимли таҳлил услубиятига таянган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг ички аудит фаолиятини режалаштириш, ҳужжатлаштириш ва уларнинг ишончлилигини ошириш масалалари, ҳамда текширув натижаларини ҳисоботларда акс эттиришга бағишланган тавсиялар ишлаб чиқилган.

Монография тижорат банклари раҳбарияти ва ички аудит хизмати ходимлари, олий ўқув юртларининг иқтисодий йўналиш бўйича таълим олаётган талабалар, Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси тингловчилари, ҳамда банк ички аудити соҳаси бўйича илмий иш олиб бораётган аспирантлар ва илмий тадқиқотчилар учун фойдали ҳисобланади.

Масъул муҳаррир: Ф.М. Муллажонов,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи.

Тақризчилар: А.Қ. Қодиров,
иқтисод фанлари доктори, профессор;
А.К. Ибрагимов,
иқтисод фанлари доктори, доцент.

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти — 2006

Мундарижа

Муқадима.....	4
I Боб. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланишида тижорат банкларининг роли.....	6
1.1. Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг шаклланиш босқичлари.....	6
1.2. Банк барқарорлигини сақлашда бошқарувнинг ҳозирги шакли ва истиқболлари.....	23
1.3. Банк тизими барқарорлигини сақлашда ташқи назоратнинг роли ва аудитнинг аҳамияти.....	41
II Боб. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида ички аудит фаолияти.....	59
2.1. Аудит назарияси шаклланишининг асосий босқичлари.....	59
2.2. Тижорат банкларида ички аудит фаолиятининг хориж тажрибаси ва ундан республикада фойдаланиш имкониятлари.....	78
2.3. Республика тижорат банкларида ички аудит тизими фаолиятининг ҳозирги ҳолати.....	95
III Боб. Тижорат банкни бошқарув тизимида ички назорат муаммолари ва уларнинг аудити.....	118
3.1. Тижорат банкни бошқарув тизимини такомиллаштиришда назорат муаммолари.....	118
3.2. Тижорат банки назорат тизимида ички назорат ва аудитнинг мазмуни ҳамда уни такомиллаштириш йўллари.....	131
3.3. Тижорат банклари ички назорат тизимининг аудити.....	151
IV Боб. Тижорат банклари ички аудит тизими фаолиятини такомиллаштириш йўллари.....	167
4.1. Тижорат банкларида ички аудит текширувини режалаштириш жараёнини такомиллаштириш.....	167
4.2. Тижорат банкларида аудит жараёнини ҳужжатлаштириш ва ишончлилини аниқлаш.....	188
4.3. Аудиторлик текширувининг якуний жараёни ва аудиторлик текшируви натижалари бўйича ҳисобот тайёрлаш.....	212
Хулоса.....	229
Иловалар.....	233
Фойдаланилган адабиётлар руйхати.....	254

МУҚАДДИМА

Бозор иқтисодиётининг замонавий ўтиш босқичларида иқтисодий соҳанинг барча тармоқларида турли хилдаги мулк шакллари-нинг юзага келиши натижасида бошқарувнинг самарали фаолият кўрсатиши ва, айниқса, бошқарувнинг асосий қисми бўлган назорат тамойилларининг такомиллашувига бўлган талаб ошиб бормоқда.

Оқилона ташкил этилган назорат тизими маълум бир жараёнда ташкилотларнинг келгуси иш самарадорлигини ошириш мақсадидаги эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, молиявий ва бошқа ресурслардан унумли фойдаланиш учун негиз бўлиб хизмат қилади.

Бугунги кунда республикамиз банк тизими иқтисодда стратегик мавқени эгаллаган бўлиб, бу банк тизимининг мақсадлари, функциялари, бошқа тизимларга таъсири билан белгилангандир. Банк тизимининг фаолияти жараёнида содир бўлган ҳар қандай узилиш нафақат хўжалик юритувчи субъектларнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларига ўз таъсирини кўрсатиши ҳамда жамият ҳаётининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва бошқа соҳаларида беқарорликни келтириб чиқариши мумкин.

Шунинг учун ҳам, банк тизимининг шаклланиши барқарор макроиқтисодий, қонунчилик ва пруденциал хусусиятга эга бўлган шарт-шароитлар мажмуининг ва ниҳоят, муайян кредит ташкилоти миқёсида самарали ички аудит тизимининг мавжуд бўлишини назарда тутлади.

Шунинг учун ҳам, халқаро аудит стандартлари асосида ички аудит хизматини методологиясини такомиллаштириш масалалари бугунги кунга келиб жуда долзарбдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, Ўзбекистон Республикаси банкларида ички аудитни ташкил этиш ва унинг илмий-услубий методологиясини такомиллаштиришда муаммолар мавжуд.

Жумладан:

- Тижорат банклари фаолиятини олиб боришда ҳамда барқарорлигини сақлашда ички аудитнинг катта салмоққа эга эканлиги;
- Ички назорат ва ички аудит фаолиятини мазмунан бир тизим сифатида қабул қилинаётганлиги ва ички аудитнинг холислигини таъминловчи меъёрий ҳужжатларнинг асосларини етарли эмаслиги;
- Ички аудит тизими фаолиятини тўла-тўқис олиб бориши учун,

унинг умум қабул қилинган стандартларининг мавжуд эмаслиги;

Ушбу монографияда тижорат банкларида ички аудити фаолиятини ташкил қилиш билан боғлиқ бўлган муаммолар атрофлича ўрганиб чиқилган. Бу борада муаллиф ўз тадқиқотида ички аудит тизимининг объекти бўлган банк тизимининг шаклланиш босқичларини ва унинг бошқарув тизимини ташкил этиш жараёнини ўрганиб чиққан. Шу билан бирга, биринчи бобда тижорат банкининг барқарорлигини баҳолашда аудитнинг тутган ўрни ҳам таҳлил қилинган.

Монографиянинг иккинчи бобида аудитнинг назарий қисми босқичма босқич, қонунчилик асослари билан боғланган ҳолда ёритиб берилган. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларидаги ички аудит тизими фаолияти хорижий амалиёт ва тажрибадан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш борасида халқаро ички аудит стандартларидан фойдаланиш сабаблари асослаб берилган.

Монографиянинг учинчи бобида тижорат банки ички аудитининг асосий текширув объектларидан бири бўлган ички назорат тизими муаммолари батафсил ўрганилган бўлиб, унинг банк фаолиятини бошқарув тизимидаги тутган ўрни таҳлил қилинган ҳамда уни такомиллаштириш борасида таклифлар бериш билан бир қаторда банкни бошқаришда ички аудитнинг олдидаги вазифалари очиб берилган.

Ниҳоят, монографиянинг тўртинчи бобида ички аудит тизими фаолиятини олиб бориш иш жараёнини режалаштириш, иш ҳужжатларини тайёрлаш ва уларнинг ишончлилиги даражасини ошириш ҳамда аудиторлик текшируви натижаларини тайёрлашни халқаро аудит стандартлари талабларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш масалаларига қаратилган.

Китоб тижорат банклари раҳбарияти ва ички аудит хизмати ходимлари, олий ўқув юртларининг иқтисодий йўналиш бўйича таълим олаётган талабалар, Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ва Ўзбекистон Республикаси Регионал ўқув маркази тингловчилари ҳамда банк ички аудити соҳаси бўйича илмий иш олиб бораётган аспирантлар ва илмий тадқиқотчилар учун фойдали ҳисобланади.

БОБОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШДА ТИЖОРAT БАНКЛАРИНИНГ РОЛИ

1.1. Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг шаклланиш бос- кичлари

Банклар — ҳозирги замон цивилизацияси эришган катта ютуқ бўлиб, улар юридик ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатувчи иқтисодий ти-зим саналади. Шунинг учун ҳам банкларга ишлаб чиқариш ва айирбош-лашнинг муҳим таркибий қисми, деб қараш мақсадга мувофиқдир. Бан-клар пул маблағларини жамғариш, ҳисоб-китоб қилиш, пул бирликла-рини муомалага чиқариш, кредит бериш, қимматли қоғозлар бозорига хизмат кўрсатиш каби турли хилдаги хизматлар кўрсатадилар.

Бугунги кунда ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида банк тизи-мининг туган ўрни салмоқлидир. Кўпгина адабиёт ва монография-ларда банк тизимининг молиявий воситачи сифатидаги ўрни, унинг иқтисодиётдаги роли, вазифалари, ташкилий тизими, тўғрисида фикр-мулоҳазалар келтирилган. Мазкур тушунчага таъриф бериш-ни зарур, деб топган муаллифлар орасида О.И. Лаврушин томони-дан илгари сурилган таърифни қайд этиш мумкин. Унинг фикрича, «банк тизими — бу бир-бири ва ташқи муҳит билан ўзаро яқин ало-қада бўлган банклар, банк инфратузилмаси, банк қонун ҳужжатла-ри ва банк бозорининг мажмуидир»¹

Г.А. Тосунян юқорида келтирилган таърифни тўлдиришни, эле-ментлар рўйхатиغا иттифоқлар ва уюшмаларни ҳам киритишни так-лиф қилади. Буни, у «иттифоқлар ва уюшмалар ўзини ўзи бошқа-ришнинг муҳим элементи эканлиги билан изоҳлайди»²

Халқаро амалиётда банк тизими — «бу алоҳида банк операция-ларини амалга оширувчи банк ва нобанк молия муассасаларининг мажмуидир, деган қараш айниқса кенг тарқалган»³. Шунингдек, бошқа қарашлар ҳам мавжуд, масалан, немис олимлари «банк ти-зими универсал ва ихтисослашган банклардан, эмиссия банкидан ташкил топади, деб қайд этганлар»⁴. Иқтисодий атамалар лугатида

¹ Российская банковская энциклопедия. — М.: ЭТА, 1995. — С. 51.

² Тосунян Г.А., Пассейк Ж.Г., Эллис К.Х., Дейли Ж.П. Банковское право США: Пер. с англ./общ. ред. и послесл. Я.В. Кунина. — М.: Прогресс, 1992. — С. 35.

³ Деньги, кредит, банки: Учебник/Под ред.О.И. Лаврушина. — М.: Финансы и статистика, 1999. — С. 285.

⁴ Словарь по экономике. Пер. с англ./Под ред. П.А. Ваткина. — М.: Экономическая школа, 1998. — С. 33.

«банк тизимига жисмоний ва юридик ташкилотларнинг омонатлар ва жамғармаларини қабул қиладиган, қарз ва кредитлар берадиган, корпорациялар ва давлатнинг қимматли қоғозларига пул маблағларини инвестиция қиладиган тижорат банклари ва бошқа, ихтисослашган банклар тармоғи»⁵, деб таъриф берилган.

Яъни, банк бу қандай ном билан айтилиши ва ўзининг географик жиҳатидан қаерда жойлашишидан қатъий назар, жисмоний ҳамда юридик шахсларнинг маблағларини жалб қилиш, шу билан бир қаторда, уларни турли хилдаги актив операциялар орқали иқтисодиётга йўналтириш қобилиятига эга бўлган ташкилотлар жамламаси, деб айтишимиз мумкин.

Юқорида келтирилган қарашларнинг таҳлили умумий жиҳатлар ва тафовутларни ажратиш имконини беради. Айрим таърифларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда банк тизими билан боғлиқ бўлган, аммо тизим хоссаларини вужудга келтиришда бевосита иштирок этмайдиган қўшимча ёки алоҳида банк операцияларини амалга оширувчи элементларни киритиш ҳисобига кенг талқин қилинган ёки тижорат банкларининг ихтисослашиши уқтириб ўтилган.

Бошқача қилиб айтганда, банк тизимига жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағлари билан операцияларни амалга оширувчи молиявий ташкилотлар мажмуи, деб эътироф этишимиз мумкин. Халқаро амалиётда қабул қилинган банк тизимини кенг талқин қилиш, мазкур тизимга нобанк молия муассасаларини ҳам киритиш, бизнингча, иқтисод тизимининг етуқлик даражаси билан изоҳланади.

Банк иши ўзининг моҳиятига кўра фоиз келтирувчи капитал негизида вужудга келган ва ривожланган бўлиб, ҳозирги замон кўринишидаги дастлабки банклардан бири 1407 йилда Генуяда ташкил этилган. Банк кўринишига эга бўлган муассасалар Голландия ва Германиядаги савдо-марказларида ҳам фаолият кўрсатган.

Фарбий Европада XVII асрнинг иккинчи ярмида кредит банк уйлари ва тижорат банкларига ўтибди. Англияда 1664 йили Англия банки ташкил этилган бўлиб, мазкур банк савдо-саноат муомаласини фаол кредитлаш билан шуғулланишни бошлаган.

АҚШда банк иши тарихи XVIII асрнинг иккинчи ярмидан ташкил топа бошлаган. Бу даврда хусусий колониал ссуда идоралари ергарови эвазига ссудалар бериш ва қоғоз-пулларни муомалага чиқара-

⁵ Словарь по экономике. Пер. с англ./Под ред. П.А. Ваткина. — М.: Экономическая школа, 1998. — С. 33.

риш функцияларини бажарганлар. 1781 йилда Филадельфияда ташкил топган Шимолий Америка банки АҚШда банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини олган биринчи тижорат банки бўлган. 1800 йилда Штатларда 29 та тижорат банки фаолият кўрсатган бўлса, 1820 йилга келиб, уларнинг сони 300 га етган.

1863 йили АҚШда Миллий валюта акти, орадан бир йил ўтгач эса — Миллий банк акти қабул қилинган бўлиб, мазкур актларга мувофиқ, ҳукумат банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берадиган чартер (моҳиятига кўра — лицензия) бериш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шу вақтдан эътиборан федерал ҳукуматдан лицензия олган банклар миллий банклар деб, Штатлар ҳукуматидан чартер олган банклар эса — Штатларнинг банклари, деб атала бошланган. Шундай қилиб, АҚШда икки томонлама тобе банк тизими вужудга келган бўлиб, ҳозирги замон шароитларида АҚШнинг барча миллий банклари маълум талабларни бажариш шарти билан федерал резерв тизими таркибига киришлари тўғрисида талаблар ишлаб чиқилган.

«Ўзбекистонда биринчи банк муассасаси 1875 йилда Тошкент шаҳрида Россия давлат банкнинг омонат кассаси кўринишида ташкил этилган. Кейинчалик эса С.К.Глинка-Янченский ва К. банкирлар уйи (1880 й.), Рус-Хитой банки (1903 й.) Самарқанд шаҳрида Подшо Россияси давлат банки (1889 й.), Москва ҳисоб банки бўлими (1901 й.), шу билан бирга айна чоғда, Бухоро ва Қўқон шаҳарларида турли банклар фаолият кўрсата бошлаганлар»⁶.

Ушбу даврда банклар томонидан кўрсатилган хизматлар тури, асосан пахта хом ашёсини сотиб олиш билан боғлиқ бўлган операциялар ўтказишдан иборат бўлган. Яъни, ушбу банклар ёрдамида пул ўтказиш, аккредитивлар очиш, валюта операцияларини амалга ошириш ва фоизли сертификатлар бериш каби хизмат турлари амалга оширилган.

Кейинчалик эса Туркистон ўлкасидаги банклар 1917 йилда Россияда Октябр тўнтариши амалга ошиши натижасида аввал РСФСР ва кейинчалик собиқ СССР ягона банк тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият кўрсатганлар.

1924 йилдан бошлаб фаолият кўрсата бошлаган Ўрта Осиё савдо банки ички товар айланмаси ва тайёрлов ишлари билан биргаликда экспорт-импорт операцияларини кредит билан таъминлаш операцияларини амалга оширган. 1930-1932 йиллардаги кредит исло-

⁶ Ўзбекистон Республикаси банк тизими./ Ф.М.Муллажонов таҳрири остида.Т.: - «Ўзбекистон», 2001.-296-бет.

ҳотлари натижасида савдо кредити бевосита банк кредити билан алмаштирилиши оқибатида узоқ муддатли маблағ ажратувчи маҳсус банклар ташкил қилинган бўлиб, давлат банки ягона кредит ва ҳисоб-кредит маркази бўлган.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда Саноат банки, Қишлоқ хўжалик банки, Коммунал ва уй-жой хўжалиги Марказий банкининг узоқ муддатли кредитлар берадиган бўлимлари очилган бўлиб, хўжаликнинг барча соҳаларида товар-пул муомаласининг ривожланиши банк капиталининг янада кенгайиш омили бўлган. Банкларнинг дастлаб пул билан савдо қилиш хизмат турига, фоиз келтирувчи капитални бошқариш функцияси қўшилиб, банклар капитал қўйилмаларни амалга оширувчи ташкилот сифатида бутун ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсата бошладилар ва унга таъсир кўрсатиш имкониятини қўлга киритдилар.

Шу тариқа банклар оддий пул сақлаш муассасалари ва воситачилардан иқтисодий ётти молиялаштирувчи ва натижада капитални ошириш жараёнининг фаол иштирокчиларига ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланишини рағбатлантирувчи ташкилотларга айландилар.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиши ва жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши муносабати билан мамлакат тарихида янги босқич бошланиб, унга кўра республика олдида янги сиёсий ва иқтисодий вазифалар қўйилди.

Шуни қайд этиб ўтиш жоизки, давлатнинг молия-кредит ва пул муомаласи соҳаларини тубдан ислоҳ қилмай туриб бозор муносабатларига ўтиб бўлмаслиги сабабли, мустақиллик йилларининг илк кунларидан бошлаб замонавий банк ва солиқ тизимларини шакллантириш, инфляцияни бошқаришга қаратилган қаттиқ молиявий ва пул-кредит сиёсатини ўтказиш борасида катта ишлар олиб борилган.

Республикамизда банк тизими ривожига алоҳида эътибор бериш натижасида ушбу тизимда бозор ислоҳотлари бошқа соҳаларга нисбатан жадалроқ суръатлар билан кечмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти бу жараён тўғрисида «Ўзбекистон банк тизими вужудга келиши ҳақида гапирсак, бу — иқтисодий энг тез ривожланаётган соҳаси, ислоҳотлар яққол сезилаётган соҳа эканлигини айтиш керак»⁷, деб таъкидланганидек, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида банк тизими, бошқа тармоқлар ривожланиши учун локо-

⁷ Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2- том. - Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. 44-бет.

мотив вазифасини утамоқда. Бинобарин, утган йиллар давомида, бозор иқтисодиёти шароитида барқарор ва самарали ишловчи банк тизимини яратишга эришилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилинганга қадар мамлакатда мавжуд банк муассасалари собиқ банк тизимининг таркибий қисми тариқасида, улар фаолияти ва назорати марказдан бошқарилган. Бундай банклар мисолига СССР Давлат банки, Қурилиш банки, Агропромбанк ва давлат меҳнат омонат жамғарма касаларини келтиришимиз мумкин.

Республика ҳукумати ва Марказий банкининг мустақил банк тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш борасидаги олиб борган сиёсати натижасида ҳозирги пайтда икки поғонали, яъни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари тизими фаолият кўрсатмоқда.

Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, бозор иқтисодиётига ўтишда молия ва пул-кредит муносабатларини бошқарув тизими ва унинг юраги — барқарор ва фаол фаолият кўрсатувчи тижорат банкларининг аҳамияти каттадир.

Бозор муносабатлари шароитида банклар тузилмаси иқтисодиётда уч муҳим вазифани бажарадилар.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисидаги» қонунга кўра, унинг бош «мақсади миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида монетар сиёсат ҳамда валютани тартибга солиш соҳасидаги сиёсатни шакллантиради, ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини ташкил этиш ва таъминлаш, банклар, кредит уюшмалари ва гаровхоналар фаолиятини лицензиялаш ҳамда тартибга солиш ва назорат қилиш функциясини олиб боради»⁸.

Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонунига кўра, «тижорат банклари тузилмаси юридик ва jisмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ва унинг натижасида кредит ёки инвестиция операцияларини амалга ошириш учун ресурс базасини яратиш ва туловларни амалга ошириш борасида фаолият олиб борувчи ташкилот сифатида таъриф этилган»⁹.

Ҳозирги кунга келиб, «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошчилигида нафақат икки поғонали банк тизимини таш-

⁸ Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида» қонуни 21.12.1995 й.

⁹ «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни 25.04.1996 й.

кил қилишга»¹⁰, балки банклар фаолиятини назоратини олиб борувчи ташқи назорат тизимини яратишга эришилди.

Бу ерда бир томондан, Марказий банкнинг асосий мақсадларидан бири миллий валюта-сўмнинг барқарорлигини таъминлашдан иборат бўлса, иккинчидан, хўжалик субъектларига хизмат кўрсатувчи тижорат банклари тизими ташкил этилди.

Яна шуни қайд этиб ўтиш жоизки, тижорат банклари, I.1 жадвалда кўрсатилганидек, мулкчилик шакли, капитал ҳажми, ҳуқуқий-ташкилий ҳамда бошқа хусусиятларига кўра туркумланишига қарамай, уларнинг асосий мақсади, юридик ва жисмоний шахсларга банк хизматлари кўрсатишдан иборатдир.

Ўз-ўзидан маълумки турли хилдаги банклар тизимини шакллантириш жараёнининг «шартли равишда бир неча босқичларга тақсимланганлиги»¹¹ жуда тўғридир.

Яъни, мустақил миллий банк тизимини шаклланишида илк қадам 1991 йилда, Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни қабул қилинишидан бошланган. Тарихий жиҳатдан олганда, ушбу қонун ўз моҳияти жиҳатидан ҳали бозор иқтисодиёти, банк тизимининг ўрни ва роли ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаган, ўша давр талабига-жавоб берувчи қонун бўлишига қарамасдан, икки поғонали банк тизими қоидаларини шакллантириш, соғлом рақобат муносабатларини фаоллаштиришнинг қонунчилик пойдеворини яратишга асос бўлган, деб айтишимиз мумкин.

Аммо, шу билан бир қаторда, бу қонунда ихтисослаштирилган банкларга алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, бу бошқа тижорат банкларининг ривожланиши учун кенг имконият яратмас эди.

Шу билан бирга, тижорат банклари томонидан кўрсатилиши мумкин бўлган хизмат турлари чегараланган, деган тушунчага ҳам олиб келиши мумкин эди. Ваҳоланки, тижорат банклари бугунги кунга келиб, нафақат кредит операцияларини, балки қимматбаҳо қоғозлар бозорида молиявий лизинг ва корпоратив бошқарув фаолиятини ҳам олиб бормоқдалар.

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент: «Ўзбекистон»- 1995.

¹¹ Муллажонов Ф. Ўзбекистон Банк тизими эркинлаштириш ва ривожлантириш истиқболлари. Бозор, пул ва кредит 2003 йил, 8 сон.

**Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари
умумий тизимининг туркумланиши**

Туркумлаш мезонлари (критерийи)	Банк турлари	Изоҳ
Мулкчилик шакли	Давлат Хусусий Аралаш	Турли хилдаги мулк шаклида
Капиталнинг таркиби	Маҳаллий Хорижий Аралаш	Чет эл ва миллий капитал кўйилмалари асосида
Хуқуқий-ташқилий тури	Акциядор (ЕТАЖ, ОТАЖ)	
Худудий кўриниши бўйича	Халқаро Республика миқёсида Вилоят миқёсида	
Мустақиллик даражаси	Мустақил Шўба Боғлиқ	Тула боғлиқлик Ваколатхоналар
Фаолият тури	Универсал	
Тармоқларга иқтисослашганлиги	Саноат Қишлоқ хўжалик Транспорт-Курилиш Савдова бошқа	
Функционалих-тисослашганлиги	Инновация Инвестиция Жамғарма Ипотекава бошқа	
Ташкил топганлиги	Эски Янги	Олдиндан фаолият кўрсатаётган банklar асосида ташкил этилган
Фаолият Ҳажми	Йирик Ўрта Кичик	
Филиаллар борлиги	Филиаллари бор Филиаллари йўқ	
Капитал диверсификация қилинган	Бир йўналишга мослашган Кўп йўналишга мослашган	Фақат банк хизматлари кўрсатадилар Нобанк ташкилотлари ва корхоналари фаолиятида қатнашадилар.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш жоизки, бугунги кунга келиб республика банк тизими ривожланиш жараёни бир неча босқичлардан иборат деб таъкидланмоқда. Унга кўра, мамлакатда банк тизими ислохотларининг биринчи босқичи 1991-1994 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олган бўлиб, бу даврда миллий валютани муомалага киритиш учун асос яратиш билан бир қаторда, икки поғонали банк тизими пойдевори ҳам қурилди.

Республикада амалга оширилган ислохотларнинг биринчи босқичида банк тизимини ривожлантириш, қонунчилик негизини шакллантириш, ислохотларни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш механизмларини ишлаб чиқиш имконияти яратилганлигини кўришимиз мумкин.

Чунки, айнан ана шу даврда банк тизимига катта эътибор берилиб, бу тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов 1992 йилнинг декабр ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг XI сессиясида сўзлаган нутқида: ...«Бозор иқтисодиётига асосланган жамият қурмоқчи эканмиз, бозор хизмат тармоқларини, тижорат банклари тармоғини шакллантириш ва изчил ривожлантириш стратегик жиҳатдан устун йўналишдир. Ривожланган бозор иқтисодига хизмат қиладиган тармоқлар фаолиятини ривожлантирмай туриб, маърифатли бозор сари аниқ қадам ташлаш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас»,¹² деб таъкидлаб ўтилган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги Қонунининг қабул қилиниши натижасида мамлакатимизда тижорат банкларининг сони доимий равишда кўпайиб борди ва банklar ўртасида рақобат муҳити вужудга кела бошлади.

Ўзбекистон Республикасида 1994-1996 йиллар давомида миллий валютани муомалага киритилиши ва икки поғонали банк тизимининг ҳуқуқий асослари яратилиши банк тизимини шакллантиришнинг иккинчи босқичини ўз ичига олди.

Айнан шу даврда Олий Мажлис томонидан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги ва «Банklar ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунларнинг янги таҳрирда қабул қилиниши банklar фаолиятини халқаро андозалар даражасида такомиллашти-

¹² Каримов И.А. Ўзбекистон.: Миллий истиқлол, иқтисод, сисъат, мафкура. I - том.-Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

риш, банк тизимида ислохотларни янада чуқурлаштиришга асос бўлди.

«Ўзбекистон Республикаси Марказий банки туғрисидаги» Қонунга қура, Марказий банк молия-банк тизими барқарорлигини сақлаб туриш, омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида банклар, кредит уюшмалари ва гаровхоналар фаолиятини тартибга солади ҳамда назорат қилиш мақоми белгилаб берилган бўлса, иккинчи қонунга қура, банк фаолиятини тартибга солиш, банкларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, банк миждозларининг манфаатларини ҳимоя қилиш, банкларда ҳисоб ва ҳисобот юритиш, банкларни назорат қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилган.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, миллий валютанинг муомалага киритилиши Марказий банк томонидан асосий эътиборни макройқтисодий барқарорликни таъминлашга қаратиш ва шу асосда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ҳамда янги банк ва молия тузилмасини вужудга келтириш учун туртки бўлган.

Мустақилликнинг илк йилларида ихтисослашган тижорат банклари пайдо бўлиши жамиятнинг устувор тармоқларини молиялаштириш имконини яратди.

Лекин, шу билан бир қаторда, ихтисослаштирилган тижорат банкларини шакллантириш, ресурсларни жалб қилиш имкониятларини чеклар ҳамда уларнинг депозит ва кредит фаолиятларини диверсификациялашни тулиқ кафолатлаш имконини бермас эди.

Шунинг учун ҳам, тижорат банклари фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида 1994 йилнинг март ойида Вазирлар Маҳкамасининг «Банклар тизимини такомиллаштириш ва пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш бўйича чора-тадбирлар туғрисида»ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур қарор асосида тижорат банкларини компьютер ва телекоммуникация жиҳозлари билан таъминлашни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида бюджетга бир қатор солиқларни тулашдан озод қилинди. Бунинг натижасида қисқа вақт ичида мамлакатда халқаро андозаларга жавоб берадиган ҳисоб-китобларни амалга ошириш тизими барпо этилибгина қолмай, замонавий банклараро электрон туловлар тизими яратилди.

Бундан ташқари, 1994—1997 йиллар давомида олиб борилган ишлар натижасида Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан янги ҳисобот шаклларининг амалиётга татбиқ этилиши банк тизимининг мижозлар ва кенг жамоатчилик учун очиқлигини таъминлаб берди.

Шу билан бирга, 1996 йилда «Банк аудитини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида» Президент фармонининг қабул қилиниши натижасида банк тизимида халқаро андозалар талаби асосида аудитни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар жадаллашди.

Жаҳон андозалари талабларига жавоб берувчи бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг юритилиши натижасида ҳужалик юритувчи субъектларга кредит бериш жараёнида тижорат банклари раҳбариятига унинг манбаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш имкониятлари яратилди.

Ўз навбатида, тижорат банклари фаолиятини назорат қилишда Марказий банк уларга бирон бир иқтисодий чора кўриш эмас, балки банк фаолиятида мавжуд бўлган камчиликларни бартараф этиш, тизим барқарорлигини ошириш нажасида банк омонатчилари ва кредиторлари манфаатларини ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

1998 йил Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонининг қабул қилиниши билан хусусий тижорат банкларининг ташкил топish жараёни янада жадаллашди ва бу банк тараққиётининг учинчи босқичи бошланганидан далolat берди.

Молия бозорига хусусий сектор томонидан катта қизиқиш пайдо бўлиши натижасида хусусий тижорат банкларининг сони охириги тўрт йил ичида кўпайиб, 9 тани ташкил қилди.

Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларига чет эл сармояларини жалб этиш натижасида хорижий капитал иштирокида ташкил этилган банклар сони сезиларли даражада кўпайиб, мамлакатимизга замонавий банк технологиялари ва бошқарув тизими кириб келди.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда чет эл капитали иштирокида вужудга келган банклар, миллий банк тизимини халқаро андозаларга яқинлаштирган ҳолда, ички молия бозорига рақобатни кучайтиришга сезиларли таъсир кўрсатмоқдалар.